

SZÉCHENYI 2020

NEMZETGAZDASÁGI
MINISZTERIUM

TOP-5.3.1-16-FE1-2017-00008

A helyi identitás és kohézió erősítése Móraon

Helytörténeti tanulmányok

Készült: 2019. március

Készítette: Magyar Múemléki Topográfia Nonprofit Kft.

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Strukturális
és Beruházási Alapok

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

Mór története a kezdetektől a Hódoltság végéig

Mór Fejér megye északnyugati részében a Móri-árokban - vagy ahogy még mi tanultuk -, a Móri-horpadásban fekszik, átlagosan 203 méter tengerszint feletti magasságban.

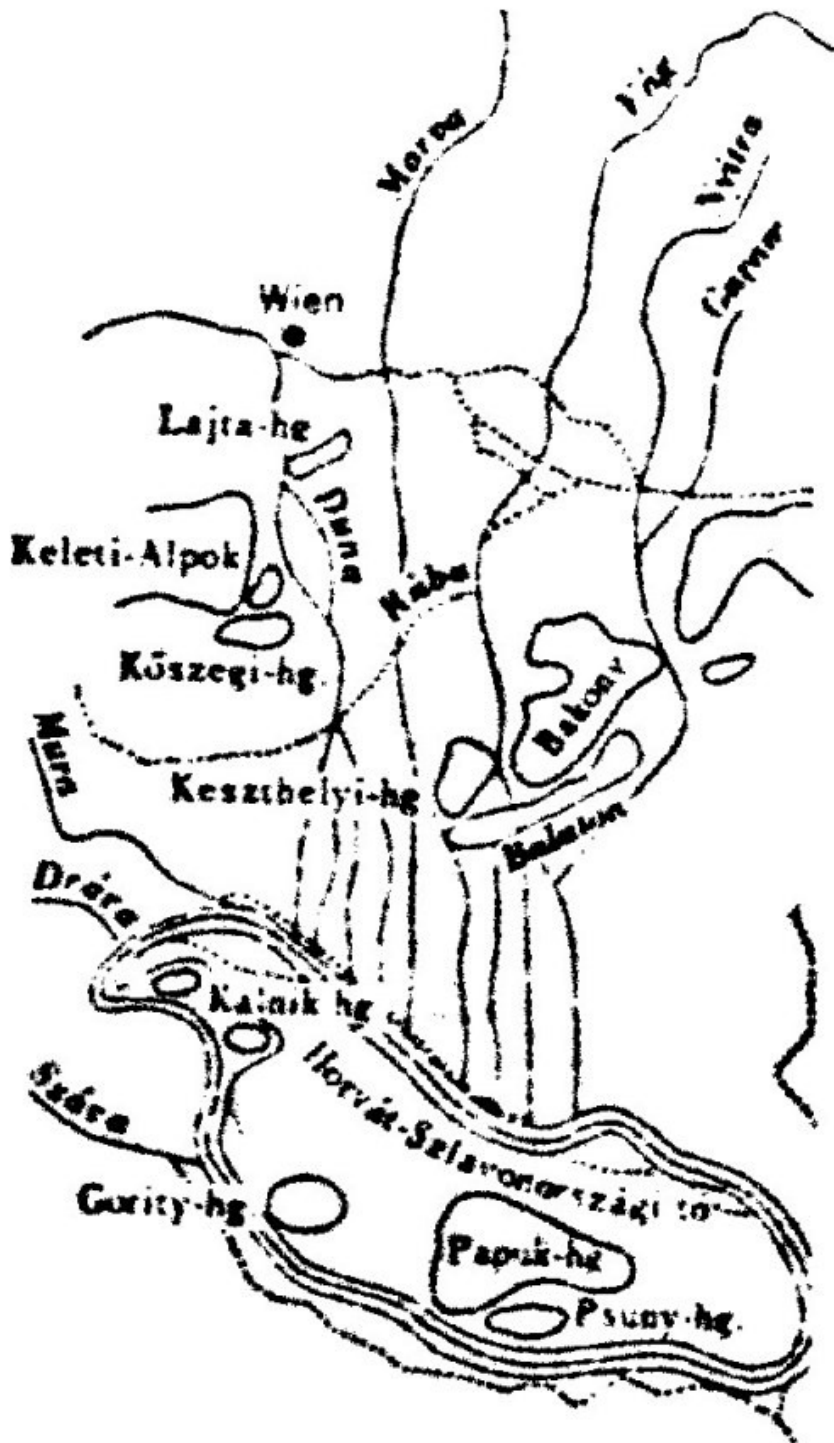
Az átlag azonban jelentős szintkülönbségeket rejt: a Csóka-hegy 479 méter magas, a legalacsonyabb a Sárrét, mely a Nagyalföld legészaknyugatibb nyúlványának tekinthető.

A környék földtani felépítését a geológusok már részletekbe menően tisztázták: e térséget mintegy 200 millió évvel ezelőtt a Triász-tenger borította. Ennek egykori fenéklérakódásából keletkezett a visszahúzódó tengerből kiemelkedő Vértes - Bakony összefüggő mészkőtáblája.

A jura (170 millió év) és a felsőkréta (140 millió év) kéregmozgásai során ez a terület már töredezni kezdett. A kréta-kor végére (100 millió év) a Móri-árok már kirajzolódott.

Az eocén-kor (60 millió év) tengere ismételtelen elöntötte a hegyek közti medencéket. Ekkor keletkeztek a környéken előforduló szénrétegek is. Az időszak végét a Vértes-Bakony vidékének felemelkedése, ezt pedig az oligocén korban (40-30 millió év) a kiemelkedett rögök lepusztulása követte. A völgyeket a Kisalföld felől érkező folyók hordalékokkal töltötték fel.

A miocén (25-10 millió év) - és a pliocén (10-5 millió év) korban Móri-árokban a sekély, ún. Pannóniai beltenger újabb agyagos, homokos üledékeket rakott le, majd a pliocén végén a dél felé visszahúzódó, ún. Horvát-Szlavonországi tóba ömlő ősvízfolyások ezeket erodálták, a mélyebb részeket pedig homokhordalékkal töltötték fel.

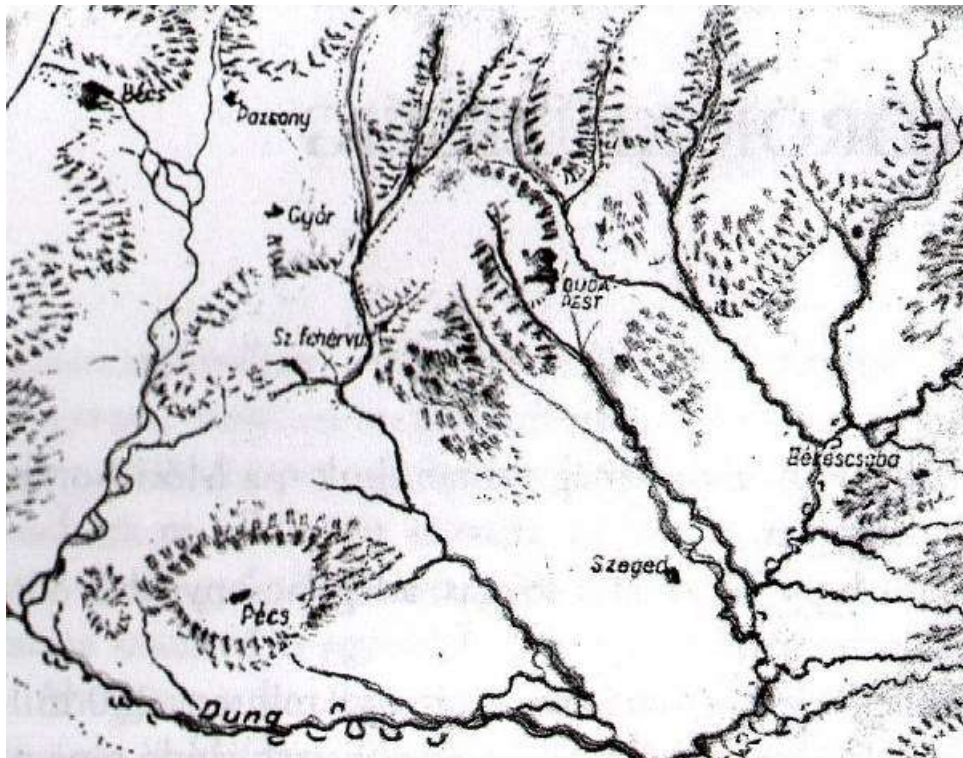
Ferency J. által feltételezett pliocénvégi folyók

A pleisztocén korban (2,5-0,5 millió év) annyi változás történt, hogy az Ósvág-Ősnyitra már homok helyett a felemelkedett Kárpátokból származó kavicsos hordalékát rakta le

a Móri-árokban. Ennek vastagsága helyenként a 6 métert is meghaladja. A legutolsó réteget, a termékeny lösztakarót az utóbbi néhány tízezer évben az uralkodó északnyugati szél terítette szét, és homokkal keverten szabdalta át a ma látható földfelszínt.

Móron széles körben elterjedt az a tévhit, hogy a Móri-árkon át valaha a Duna folyt. A geológusok már az 1920-as évek elején feltételezték, hogy a Pannóniai-tó déli irányú visszahúzódását az Alpokból és a Kisalföld felől érkező folyók is követték.¹ A jobboldali rajz ezt a véleményt tükrözi - a Duna, Rába, Dráva és a Balaton mai nyomvonalát szaggatott vonalakkal jelölve. A Duna mai folyása mintegy egymillió évvel ezelőtt alakult ki.

A pleisztocén kor elején a Bécsi medencét elhagyó Ósduna dél felé folyt. A mai Dráva vonalában kelet felé fordulva felvette a Móriárok felől érkező Ósvág-Ősnyitra, majd az Óstisza vizét.

Magyarország ósvízrajza a pleisztocén kor elején

Magyarország ősvízrajza a pleisztocén kor végén

A pleisztocén végén az Ósduna a Dél-dunántúl emelkedése miatt már a Bakony délnyugati sarkánál fordult kelet felé, kialakítva azt a völgyet, melyet később a Balaton foglalt el. Majd továbbra is felvéve a Móri-árok felől érkező folyók vizét, Szeged térségében egyesült a Tiszával. A Közép-Dunántúl további emelkedése és a Kisalföld süllyedése végül az Ósdunát a Visegrádi-szoros irányába terelte, de előtte még magába fogadta a Móri-árokban korábban délnek tartó folyókat.

Térségünkben a földkéreg mozgásai még napjainkban is tartanak. A számos földrengés közül a legnagyobbak, az 1810. január 14-ei, a mai Richter skála szerinti 8-9 fok erősségűre becsültnek epicentruma éppen Móron volt.

A város mai területe 10.865 hektár, vagyis kerekítve 108 km². Az imént vázolt hegyképző és talajképző folyamatok hatására számos talajtípus alakult ki. A medrét

gyakran változtató ősfolyó sok kavicsos, agyagos, homokos hordalékkúpot épített fel. Ezek az időjárás hatására erodáltak, lerombolódtak.

Az utolsó jégkorban (kb. 60.000 év) jelentős mennyiségű lösz képződött (5-15 méter magas rétegek). Ezt azonban a szélerózió több évezredes munkájával, sokszor a homokkal együtt megbontotta és az uralkodó észak-déli irányú széljárásnak megfelelő hossz tengelyű dombsorokká hordta össze. E löszös, homokos, agyagos, kavicsos talajok mellett barna erdőtalajokat, a völgysíkok ártereiben savanyú lápos réti talajokat is találunk. Szakemberek a talajok mintegy felét tartják jó termőképességűnek, 40%-át közepes, 10%-át gyenge minőségűnek.

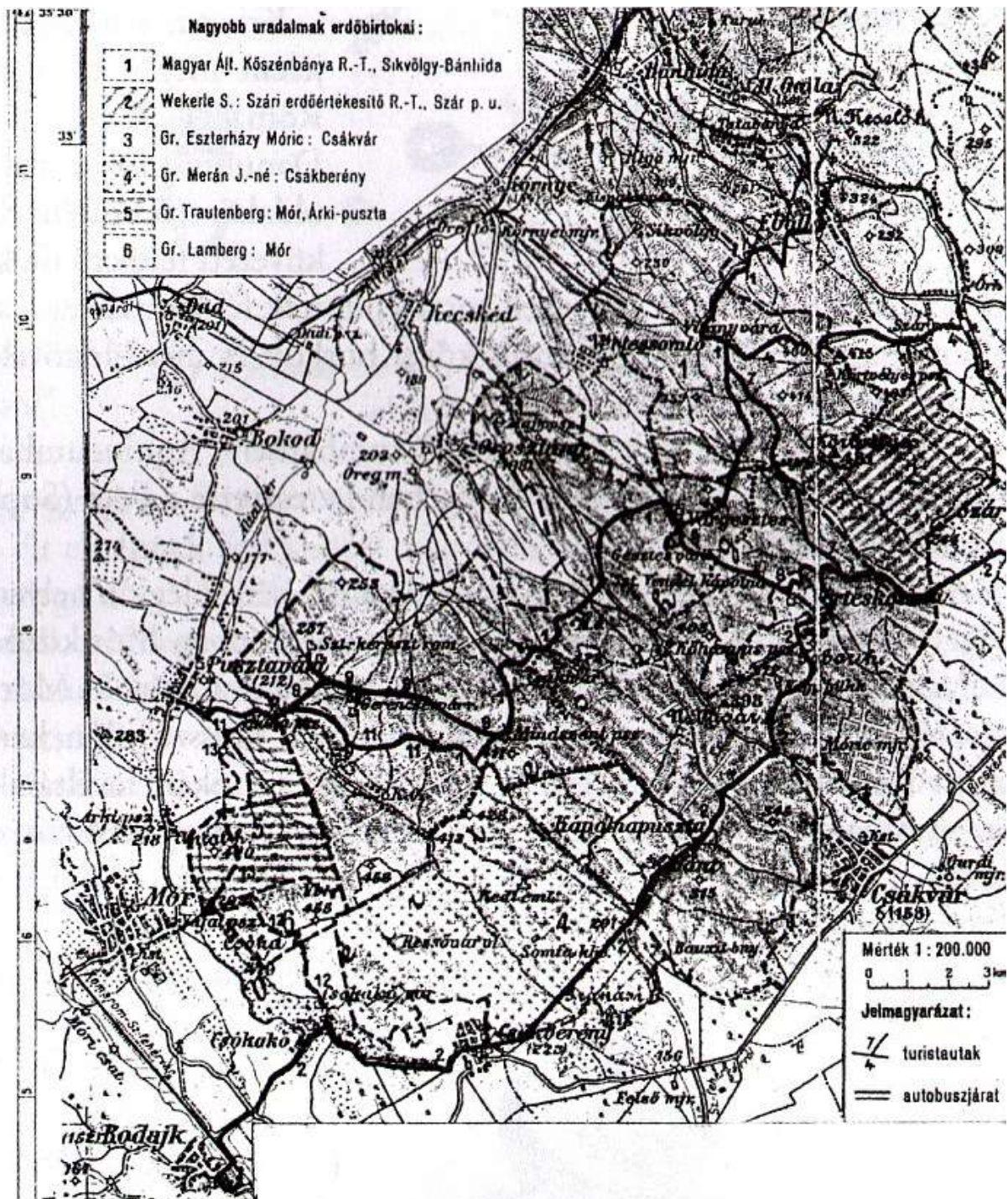
Mór a nagyalföldi és a vértés-bakonyi időjárási zónák találkozásánál fekszik. Az évi középhőmérséklet 9-9,5 °C fok, a júliusié 20-22 °C fok között van. A napsütés évi összege 1750-2000 óra, ebből a tenyészidőszakra 1400-1450 óra esik. Mindez lehetővé teszi a melegigényes növények, így elsősorban a szőlő eredményes termesztését. Az éves csapadék átlagos mennyisége 620-680 mm. Az uralkodó szél az északnyugati. A borús napok száma évi 100-120. A megyében itt a legtöbb a köd: kb. 40 nap évente.

Mór a róla elnevezett ároknak pontosan a vízváltó pontján fekszik. A városhoz tartozó Árkpuszta északi határától az erek, csermelyek észak felé, az Átalérbe viszik a Szőke- és Márkushegy vizét. A Felsődobos- és az Árkpusztától délre induló erek már a Sárvíz-Gaja részére gyűjtik a csapadékvizeket.

Állóvizek, tavak Mór határában nem voltak. A volt TSz azonban a Dobos felől érkező patakok vizét elgátolva néhány halastavat létesített, Árkpuszta közelében pedig egy forrás patak vizét duzzasztotta fel az Állami Erdőhivatal. Az így keletkezett Csukató ifjúkorunk egyik kedvelt kirándulóhelye lett, míg a pusztavámi bánya terjeszkedése el nem apasztotta a forrást. Hasonló módon végzett a Balinkai Szénbánya a messzeföldön híres bodajki tóval, de utóbb egy váratlan vízbetörés elárasztotta a bánya jelentős részét is. Ez a tiszta vízhozam azóta is ellátja Mórt és a környező településeket egészséges ivóvízzel. A természetes növénytakaró azonos a Dunántúli-középhegység flórájával. A régi zárt, hatalmas erdőségek a hegyvidékre szorultak vissza.

Az erdőknek közel a fele cseres-tölgyes, negyede gyertyános-tölgyes. Kisebb foltokban bükk, juhar, kőris és hárs található. A fenyvesek, akácerdők már az ember tudatos telepítésének köszönhetőek. Az erdősültség 20% körül mozog.

A Vértes hatalmas erdőségein több nagybirtokos osztozott. A móri határra eső rész a Lamberg grófok és a Trauttenberg bárók birtokában volt. A móri jobbágyok és parasztok a fenti erdőrészek mellett a csákberényi Meránok és a csákvári Eszterházyak szomszédos erdeiben is dolgoztak. A fakitermelés és szállítás a saját tűzifaszükséglet kielégítésén kívül a téli hónapokban kenyérkereseti lehetőséget is biztosított sokuk számára.

A Vértes hegység és környéke

Régen a fakitermelés együtt járt a mész- és faszénégetéssel. A fahamuból hamuzsirt főztek szappankészítés céljából. Erre utal a Móron és Gánton gyakori Aschenbrenner név is. Már régóta ismert a Vértes csodálatos vadgazdagsága. Állítólag már a római katonák is medvéket fogtak az itteni erdőkben a cirkuszi játékok számára. A csákvári

Báraczházi-barlang előtt megtalálták az itt nagy számban élt római telepések által felállított Diána szobrot, aki a vadászat istennője volt.

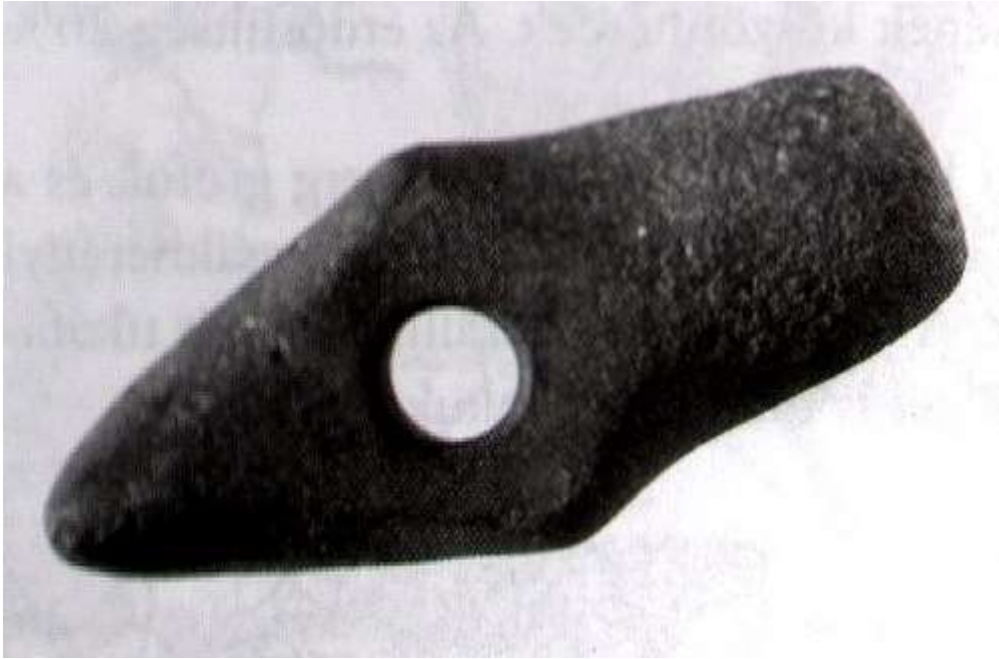
A Vértes mindig is a királyok kedvelt vadaskertje volt. Utóbb a mindenkori földesurak hódolhattak a vadászat szenvedélyének. A szarvasok, őzek, vaddisznók mellet régen gyakoriak voltak a farkasok is.

A Vértes egyik zugát Farkaskertnek, a Páskom egyik részét pedig Farkasvermi dűlőnek mondták, ami nem csak farkasok egykori jelenlétére, de egyben kiirtásuk egyik módjára is utal. A Vértes utolsó farkasát 1857-ben lötték le.² A Rókahegy az itteni sok rókáról kapta a nevét.

Említsük meg azt is, hogy régen sok volt Mór határában, különösen az erdeiben a mérges kígyó is, mégpedig a homoki vipera. Cserkész korunkban hallottuk az egyik erdőőr szájából, hogy az erdőben dolgozó munkások tábortűzében mindig ott izzott az égetővas. Ha valakit megmart egy ilyen hüllő, annak sebet társai haladéktalanul kiégették ezzel a hegyes, tüzes szerszámmal, így semmisítve meg a felszívódás előtt a mérget.

Az itteni állat- és növényvilágra vetett pillantás után foglalkozzunk az ember megjelenésével, Mór korai történetével.

Vértes László az 1960-as években Vértesszőlős határában megtalálta a 350.000 évvel ezelőtt itt élt előember néhány csontdarabját. Térben talán nem, de időben még hosszú út vezet innen a csákvári barlangokban talált középső őskori kőszerszámokig. Az újkőkor emberei már a móri határban is megjelentek. Vonaldíszes kerámiatárgyaik töredékeit Vajalon találták meg. Egy szépen csiszolt kőbaltát egy Homok utcai (ma József Attila u.) kút ásása alkalmával fedeztek fel, egy kőkapát pedig a Látóhegyen, az ottani halastó kiépítése során. A volt Állami Gazdaság vajali szőlőinek teraszosításakor a kőkorszak itt élt embereinek földbevéjt kunyhóit is megtalálták a székesfehérvári István Király Múzeum kutatói.

A József Attila utcában kútásás során került elő ez a bazaltkő balta.

Csiszolt kőkorszak (4000-2500)

Mintegy 3 méter hosszú, 2 méter széles és 1,5 méter mély veremlakásaik oldalát agyaggal tapasztották, majd kiégették.³

A réz- és bronzkorból eddig nem kerültek elő leletek. A vaskorból viszont egy hamvasztásos sírra bukkantak 1956-ban, a kórház megnagyobbítása során. A késő vaskor már egy, a történelmi forrásokból ismert nép, a kelták nevéhez kapcsolódik. Nagyobb temetőjüket Csákberényben, néhány sírjukat pedig Pusztavámon és Vajaion találták meg a régészek.

Krisztus születése táján a Bibliából is ismert Augusztus császár jelent meg e tájon légióival és rövidesen ezt a jelentést küldte Rómába: „A pannóniai törzseket legyőztem, s Róma határait a Danubius folyó partjáig vittem előre!” Utódaik a folyó jobb oldalán erődítmények láncolatát építették ki - a Limest -, melyeket kövezett felületű utakkal kötötték össze. A hátsószámban a katonák és az ideköltöző római telepések sorra építették fel városaikat - a mi közelünkben Bodajk (Osones), Csákvár (Floriana) -, melyeket ugyancsak kővel burkolt és mérföldkövekkel ellátott utakon tudtak megközelíteni az utazók és a kereskedők.

Az egyik jelentős út a Savariából (Szombathely) Aquincumba (Óbuda), a tartomány fővárosába vezető út volt, mely éppen Mór-Bodajk térségében keresztezte a Pécs (Sophiane)-Gorsium (Tác)-Brigetio (Ószőny, ma Komárom része) útvonalat.

Az utak mellett, azok biztosítására, ellenőrzésére a légiók helyenként őrtornyokat építettek. Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az egyik ilyen őrtorony éppen Mór központjában, a mai Kis-, vagy Magyar-templom helyén állhatott. Erre a feltételezésre jutott szülővárosának, Mórnak történetét kutató Frey Jácint kapucinus szerzetes, az itteni kapucinus kolostor lakója. Hosszú időn keresztül teológiai tanulmányait végezve, latin nyelvtudását kamatoztatva kutatott a római és a vatikáni levéltárakban. Vizsgálódásainak eredményeiről szerzetestársainak, így Felícián páternek is beszámolt, aki cserkészcsapatunk vezetőjeként ezeket nekünk is továbbította.

A város területén számos római épület alapja került feltárássra és igen sok sírt is találtak a régészek. A gazdag leletek közül említsünk meg néhányat. A legértékesebb, a Magyar Nemzeti Múzeum római-kori részlegének vezetője szerint európai viszonylatban is igazi kincsnek számító leletet, egy Jupiterfejes bronz olajmécsest 1913 májusában találták meg a cserhádi vasúti őrház mellett.⁴ Felsődoboson 1958-ban bukkantak egy pénzermékkal teli agyagedényre, melyben valószínűleg egy zsoldoskatona rejtette el a fizetését. Tárnok-puszta mellett egy nagy kőkoporsóban akadt el egy eke, mely jelenleg a bodajki polgármesteri hivatal előtt áll.

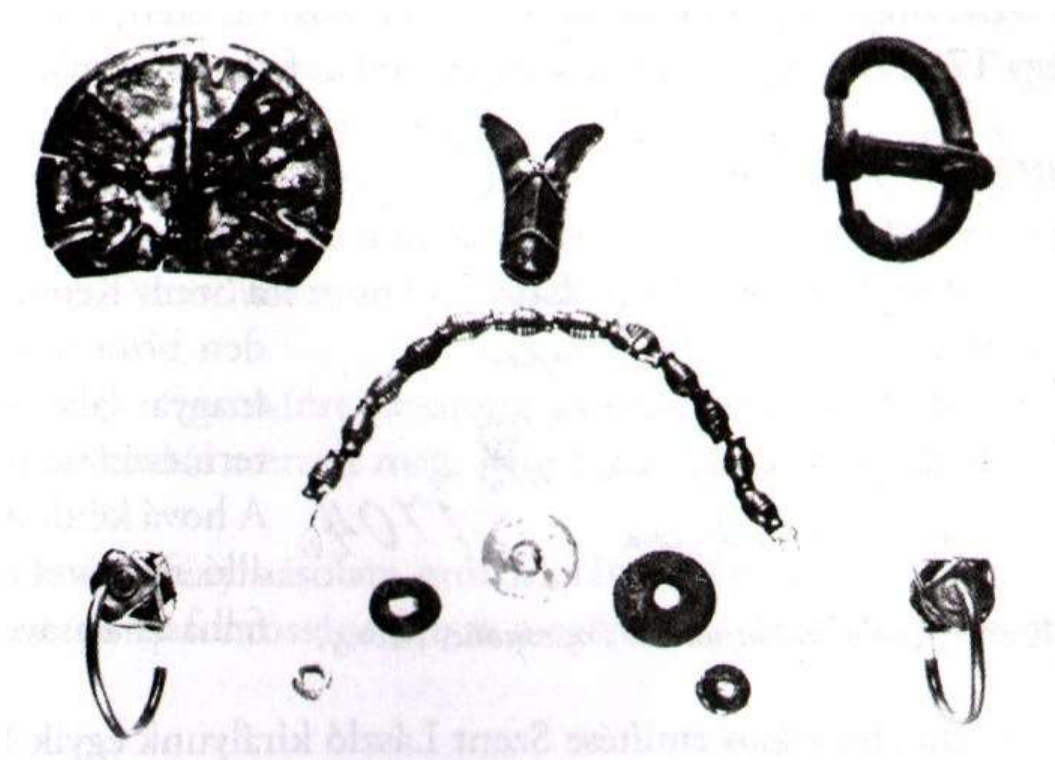
Jupiterfejes bronz mécses.

Lelet a római korból

Pannónia virágkorának a népvándorlás vihara vetett véget. Krisztus után 166-ban a qvadok és a markomannok germán harcosai törték át a Limest és dúlták fel a tartományt. Őket az alánok és a nyugati gótok követték. Pusztításukat a hunok tették teljessé. Nagy királyuk, Attila halála után (453) maradékuk visszatért Ázsiába. Helyüket újabb germán törzsek: a szvébek, a keleti gótok, majd az Elba völgyéből ideszorított langobardok foglalták el. 568-ban ők is átadták helyüket a keletről jött avaroknak, maguk pedig Észak-Itáliába költöztek.

Mivel e népek csak rövid ideig éltek itt, a régészek csak kevés nyomukat találják. Mórhoz legközelebb Iszkaszentgyörgyön és Csákvár hatalmas, több ezres római temetőjében találtak néhány germán sírt.⁵ Az avar uralom sem bizonyult tartósnak. A kelet felé terjeszkedő német császár Nagy Károly két sikeres hadjáratot vezetett ellenük. Legyőzött fejedelmük békét és egyben hittérítőket kért megfogyatkozott népe számára.

A császár a Dunántúlt „Pannonische Markt” névvel határőrgrófsággá szervezte. Élére sógorát, Gerold grófot állította, melynek területére népes német rajokat telepített. Többek között ekkor építették újjá a mai Sopron kelta alapítású őst, a római Scarbantiát és azt Odin istenükről Odinpurnak nevezték el. Mai német neve Ödenburg. A mai Pécs környékét megszálló német telepesek részére keresztény papjaik öt római templomocskát építettek újjá és szenteltek fel. Ebből származik Pécs német neve: Fünfkirchen.

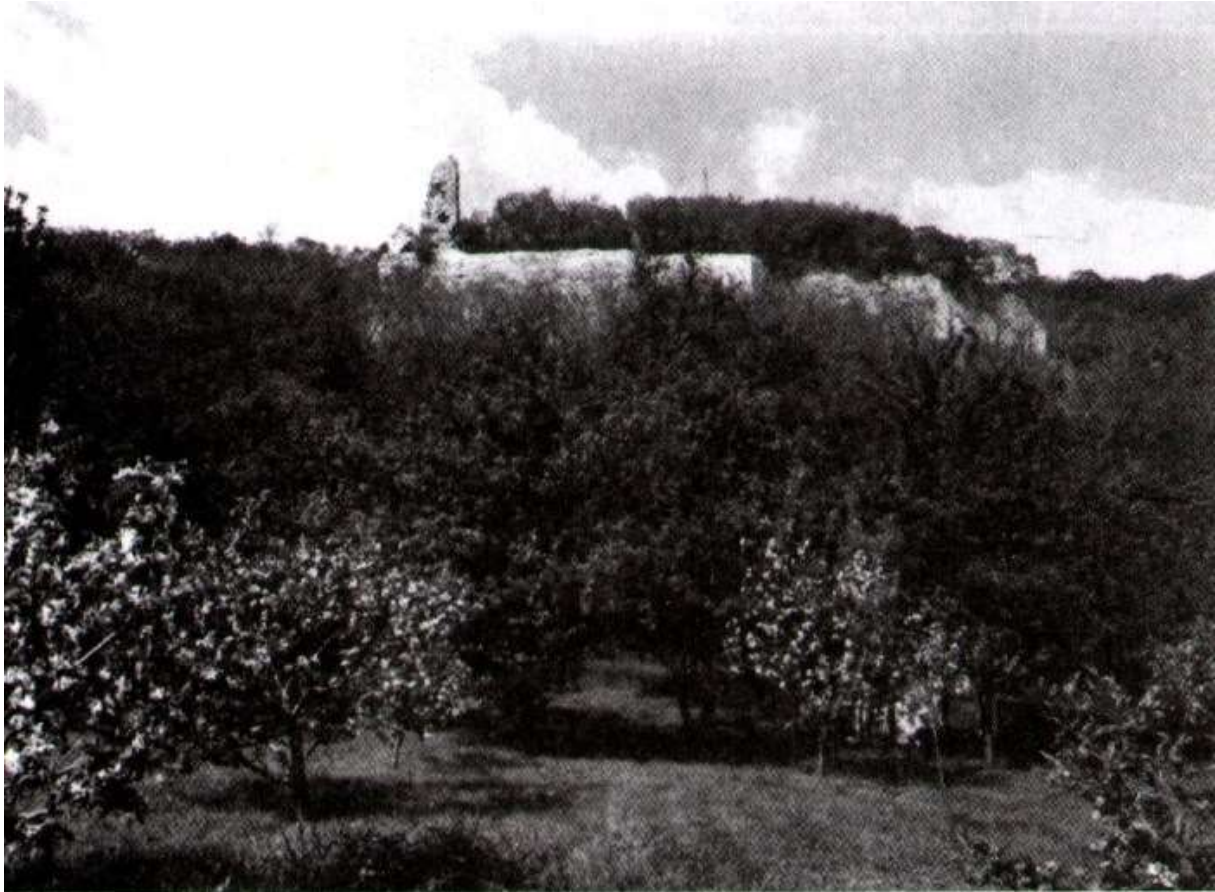
Egy népvándorlás-kori sírlelet Iszkaszentgyörgy határában:

előkelő germán nő ékszerei

Fellegi (Fersch) Imre, Bodajk történetének lelkes kutatója írta a „Fejezetek Bodajk múltjából” című könyvében, hogy a szájhagyomány szerint itt már a IX. században volt egy szent kút, egy gyógyító forrás, melyhez a megtérített avarok Mária tisztelete kötődött. Hogy ekkoriban Mór határában is élt e népnek egy kisebb csoportja, bizonyítja az a 25 avar sír is, melyek 1950-ben, a mai 81-es főút Dózsa György utca felé leágazó bekötőszakaszának építésekor az Akasztódombon kerültek napvilágra. Bennük vaskardok, nyílhegyek, bronz- és kerámiatárgyak voltak.

A IX. század második felében Pannónia Arnulf frank uralkodó és Szvatopluk morva fejedelem közötti csatározások színtere, amelybe - az előbbi szövetségében - már a honfoglaló magyarság is bekapcsolódott.

Árpád fejedelem a közeli Bánhida melletti csatában verte meg a morvákat. Népébe hamar beolvadtak az itt talált csekély számú avar, német és morva töredékek. Árpád maga és hívei között osztotta fel az újonnan megszerzett földet. Előd vezér Mór környékét kapta, majd örökül adta tovább fiának Szabolcsnak, a Csák nemzetség ősapjának. A Csákok a mai Csákvár határában épített földvárukból irányították a később már országresznyire nagyobbodott birtokukat. Ok építették a Mór közelében állott Vértesszentkereszti apátságot, a tatárjárás után pedig Csókakő várát.

Csókakő várának romjai. A móri Petőfi iskola vendégtanárának,

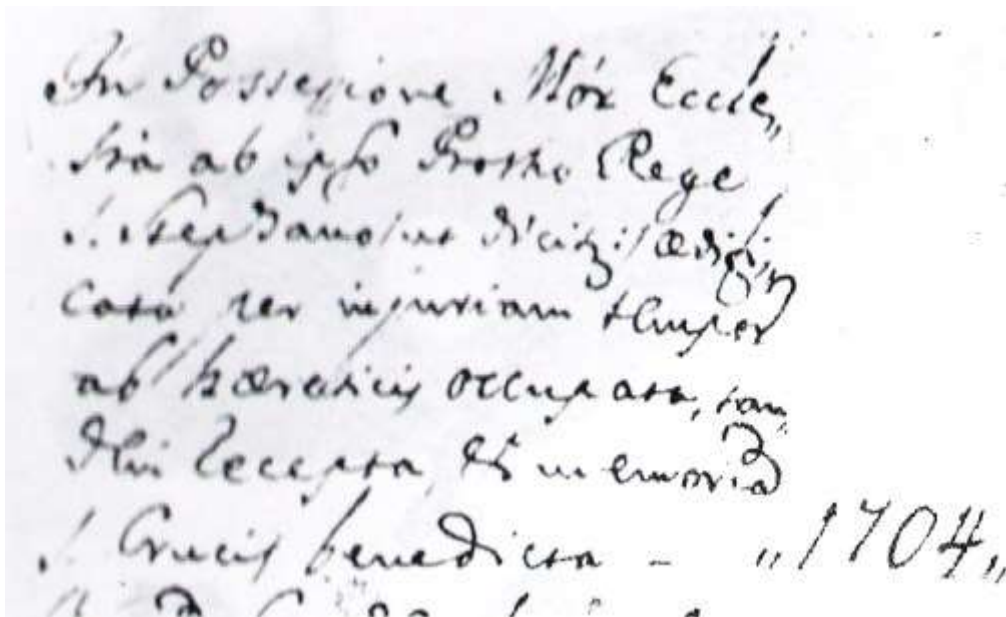
Hans-Wilhelm Mayernek felvétele

A honfoglaló magyarok hamar megtelepedtek a móri völgyben is. Jelenlétüket sírleletek igazolják, melyeket 1962-ben bontott ki egy régész csákánya az akkori Állami Gazdaság vénhegyi kavicsbányájában. Előkerült többek között egy palmettás rajzú női ezüstkorong és néhány pénzérme: Provencei Hugó, II. Lothar (931-947) és Burgundi Rudolf (922-926) dénárjai, melyeket nyilvánvalóan egy kalandozó magyar hozott haza. A numizmatika, azaz az éremtan szakembereinek munkája lehetővé tette a temetés időpontjának pontos meghatározását, mely röviddel 947 után lehetett. Egy másik honfoglalás-kori sírt a Koronahegyen találtak, benne egy harcos övcsatját, valamint bizánci és itáliai pénzeket.

Mór keletkezésének idejéről pontos adatokkal nem rendelkezünk. Benczik Jánosné a móri Radó Antal könyvtár főmunkatársa „Mór rövid története” c. munkájában érdekes szájhagyományt jegyzett le. E szerint itt először egy kovács telepedett le, aki az erre

utazóknak szállást is adott. Később egyre többen választották állandó lakhelyüknek ezt a völgyet, mert veszély esetén a közeli erdő és a szemben levő láp biztos menedéket tudott nyújtani az ittlakóknak.

Azt, hogy Mór már István király korában létezett, írásos emlékek is bizonyítják. A veszprémi püspökségnek egy 1704-ben kelt, a püspöklátogatásokat felsoroló jegyzőkönyvéből 6 Mórral kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „Mór községben az egyházat maga az első király, Szent István - ahogy már említve volt - építtette, amelyet az idők viszontagságai miatt az eretnekek elfoglaltak, de végre vissza lett véve és a Szent Kereszt tiszteletére felszentelve”. A jegyzőkönyv írója minden bizonnyal az itt élő „eretnekek”, vagyis a református vallású magyar lakosok szájhagyományából merítette a fenti adatot, mely természetesen a mi Kis-, azaz Magyar-templomunkra vonatkozik. A hová kérdésre Frey Jácint atya adja meg a választ: A falu közepén álló ezer éves római őrtorony romjaira, annak köveinek, tégláinak felhasználásával.

A szövegben olvashatjuk: *In Possessione, Mór...*

A falu első írásos említése Szent László királyunk egyik 1080 körül kelt oklevelében olvasható „Villa Mour” alakban. Hogy László király a községet az egri püspökségnek

adományozta, azt egy későbbi, IV. Béla uralkodása alatt, 1261. szeptember 9-én kelt oklevél is megerősíti: „Item villa Mour ultra Danubium Dioecesi” vagyis: „Mour falu is, amely a Dunán túl fekszik a veszprémi püspökségben, Szent László adományánál fogva az egri egyházé.” Az erről készített másolatot V István király 1271-ben megerősítette.

Szakítsuk meg a falu történetének leírását és vizsgáljuk meg a helység nevének eredetét, melyről több feltételezés is akad.

Az egyik szerint az István király által építtetett szentmártonhegyi (ma Pannonhalma) bencés monostorban élt egy Maurus (magyarul: Mór) nevű, jámbor életű szerzetes. A király és fia, Imre herceg ajtatoskodás céljából gyakran járt ide. A herceg egy ilyen alkalommal több-kevesebb csókot adott a szerzetesek arcára. A legtöbbit, hetet Mór atya kapta. Apja kérdésére ezt égi jelenéssel indokolta, mert ebből Mórt valamennyi társa közül a legszentebb életűnek tartotta. Mór hamarosan a kolostor apátja lett, s hosszabb-rövidebb időt töltött Mór falu határában imádkozással, böjtöléssel, mint egyszerű remete. Hogy a Mór és Nagyveleg között emelkedő Remetehegy (Einsiedlerhügel) ezzel, vagy egy másik, későbbi remeteséggel függ-e össze, az ma már nem deríthető ki. Valószínű, hogy az akkor benépesülő falu e szentéletű remete nevét vette fel. Mór apátot később a király Pécs püspökévé nevezte ki, mely tisztséget haláláig, 1070-ig viselte.

*A képes krónika 60. oldalán levő iniciálé Mór püspököt ábrázolja, amint
András herceget királlyá koronázza. (1046)*

A tihanyi apátság 1055-ben kelt alapító levelén látható Mór pécsi püspök aláírása is:

Mór epi/scopat = püspök

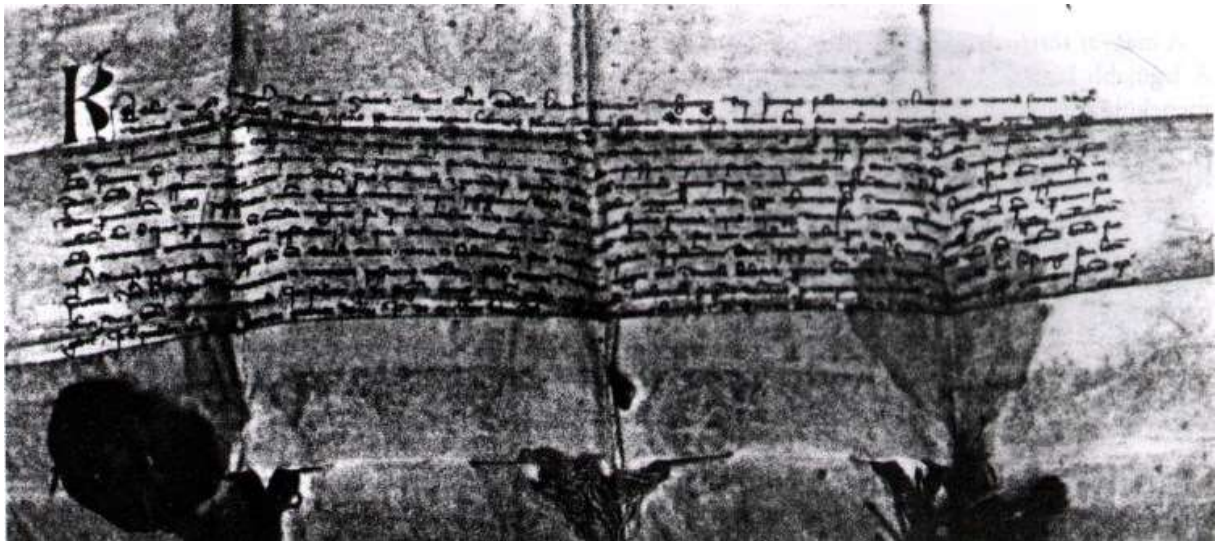
Igen értékes és érdekes szájhagyományt hallottam Klock Ferenc tanár adatközlőmtől, melyet ő két öreg, Szili és Izmindy nevű paraszttól hallott. Őseik már évszázadok óta Mór lakói voltak. E szerint a Székesfehérvárról Pannonhalma felé lovagló Imre herceget és Mór apátot egy, a pogány magyar urak által felbérelt ember támadta meg a dobosi erdőben a Kilici dombon, nem pedig egy vaddisznó. E szájhagyományt a legújabb kutatások is megerősítik. /Az államalapító - Zrínyi Katonai Kiadó Bp. 1988./ Tehát feltételezhető, hogy a herceget a pogány urak által küldött Vadkan nevű férfi ölte meg.

Egy másik feltételezés szerint a falu alapítása a Móri család nevéhez fűződik és nevét is tőlük kapta. Az Árpád- és vegyesházi királyok idejében kelt oklevelek valóban gyakran említik e család tagjait Móri Péter, Móri Mihály, vagy a latin Jakobus de Mór, Sandrinus de Mór stb. formában.

A harmadik vélemény szerint a falu a német Moor szóból kapta nevét, mely lápot, mocsarat, ingoványt jelent. Elképzelhető, hogy a közeli Székesfehérvárról gyakran jártak ide a Gizella hercegnővel bejött bajor lovagok vadászni vadra, vízszárnyasra, aztán az általuk joggal Moornak mondott vidéket idővel már az itt élő magyar családok is így kezdték nevezni.

Károly Róbert király 1327. november 1-én kelt rendeletében Mórt elcsatolta az egri püspökségtől és a csókakői várhoz csatolta, melyet a király az azt felépítő Csákoktól szerzett meg. Mór sorsa ezt követően egészen a XVIII. század közepéig e várhoz kapcsolódik.

A királyi rendeletet rögzítő oklevél, melynek itt közölt fénymásolata gróf Merán Fülöp, volt csákberényi földbirtokos (jelenleg grazi lakos) ajándéka, érdekessége és fontossága miatt megérdemli, hogy Mórt érintő részleteit idézzük:7

"Károly, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Kunország és Bulgária királya... mindenki tudomására akarjuk hozni a következőket. Mi megfontolva, hogy Chokakau várunk használata és előnye szempontjából igen szükséges és nagyon hasznos az egri egyház Moor nevű püspöki faluja, amely Veszprém megyében az említett vár mellett van és amelyet igen boldog László királyunk annak az egyháznak ajándékozott (miként Béla király kiváltságleveléből az a

megújított adományozás nyilvánvalóan kitűnt), miután Csanád úr, az említett egyház püspöke akarja, sőt állhatatosan kéri, úgy véltük, hogy vele a következő módon cserét kell eszközölnünk. A püspök úr az említett Moor nevű falut valamennyi haszonélvezetével és összes tartozékaival nekünk átengedte. Mi pedig viszont annak a falunak helyébe, cserébe Soruld nevű falunkat, amely az említett egyház Megered nevű faluja mellett Chereuwysze közelében, Hevesújvár megyében van, annak a püspök úrnak átadtuk. Mivel pedig úgy látszott nekünk, hogy közöttünk és az említett püspök úr között nem lesz méltányos a csere, azért mivel az a Moor falu népek sokaságával van felékesítve és gazdagságban bővelkedik, míg a mi falunk Soruld üres és tudomás szerint lakosaitól elhagyott, azon falunk kiegészítésére az említett püspök úrnak megengedjük, hogy Hidwege földön, a nagy útnak az átkelőhelyénél, a Babaere patakon örökre vámot szedjen.

Ez ügy emlékezetére és örök erősségére új és hiteles pecsétünkkel megerősített jelen kiváltságlevelünket bocsátjuk ki. Kelt András mesternek, udvarunk alkancellárának kezével, az Úr 1327. esztendejében."

Még egy rövid hírcsokor Mór középkori életéből:

A veszprémi egyházmegye tizedregisztrációja az 1333-as évből megemlíti Moor, Csókakő, Berény, Arachin (Árki?) plébánosait. Az egyik móri plébános, Mátyás pap ekkor pápai adóra 60 Pensát fizetett.

Zsigmond király 1403-ban a budai kereskedőket és kézműveseket mentesítette a moori, óndódi és igari királyi vámszedőhelyeken a vámfizetés kötelezettsége alól. A csókakői várbirtokot 1430-ban hú emberének, Rozgonyi István temesi főispánnak adta zálogba hálából azért, mert egy török elleni csatában bátran harcolt, sőt a király életét is megmentette. Az adományozást I. Habsburg Albert királyunk is megerősítette 1439-ben, de most már életünk végéig adta zálogba Rozgonyinak és fiának a várbirtokot. Özvegye pedig örök időkre a család tulajdonába adta a csókakői várat és a hozzá tartozó Váralya, Moor, Vajai, Timár, Nagyveleg, Csurgó, Igar, Csákberény, Zámoly, Pátka, mindkét Sárkány, Dinnyésnád, Kan kuthya (értsd: Kán kútja), Szenttamászegyház, Isztimér, Apostol és Fornaszentmiklós falvakat.

A Rozgonyi család a század végére kihalt. A várbirtokot a Kanizsai család, majd 1534-ben Kanizsai Orsolyával kötött házasság révén Nádasdy Tamás kapta.

Egy 1521-ben, tehát öt évvel a mohácsi csata előtt készült összeírás szerint Móron 22 egésztelkes, 10 féltelkes jobbágy mellett 17 libertinus, vagyis szabados lakott. Ezek katonai szolgálatuk miatt a jobbágyterhek alól lementést élveztek.

A magyar történelemből jól ismert tény, hogy a mohácsi csatából menekülve II. Lajos király életét vesztette. A legújabb kutatások már arra is fényt derítettek, hogy nem a Csele-patakba fulladt, hanem a vele együtt menekülő, Szapolyai János erdélyi vajda zsoldjában álló katonák szúrták le uruk megbízásából! Az új király személyét illetően megoszlott a magyar nemesség. Egy részük - és most a móri borvidéken élők kedvéért talán lehetünk egy kicsit részletesebbek - egy tokaji borpincében abban állapodott meg, hogy az erdélyi vajda Szapolyai, vagy más néven Zápolya Jánost teszik meg az ország királyának, és 1526. november 11-én Székesfehérváron meg is koronázták őt. De egy évre rá ugyanott egy másik csoportjuk II. Lajos sógorának, Ferdinánd osztrák főhercegnek a fejére tette István koronáját. Nádasdy Tamás, mivel birtokai a Dunántúlon voltak az utóbbi pártjára állt. A csókakői várbirtokért perek sorozatát kellett indítania. A jogvitáknak a nevető harmadik fél, Szolimán pasa a maga módján vetett véget 1543 augusztus végén. Esztergom, Tata és a kis Csókakő várát elfoglalta, majd a korábban ostromzár alá vett Székesfehérvár is megadta magát szeptember 2-án. Ettől kezdve Mór és a környező falvak a fehérvári szandzsák részét képezték.

Fogyatkozó lakosságuk a csókakői, fehérvári, paksi, adonyi török erősségek és a palotai, cseszneki, tatai és komáromi magyar végvárok katonáinak szüntelen zsákmányszerző portyázásainak volt kitéve. Adózott és robotolt a török és magyar földesurainak. Hol egy török, hol egy magyar végvár újjáépítési munkáira hajtották őket, de az ő kötelességük volt a csókakői török őrség (1551-52-ben 34 fő, 1556-57-ben 32 fő, 1623-32 között 47 fő) ellátása is. A vár és a zsugorodó Mór közt a török katonák által kitaposott erdei utat még a közelmúltban is „Törökcsapásnak” mondta az itteni magyar, és „Türkensteignek” az évszázad legvégén betelepülő német lakosság.

Súlyos megpróbáltatásokat jelentett a nagyobb hadak vonulása, s ez a móri völgyben gyakran megtörtént e vérzivataros időkben. Amikor Salm Eckhard császári tábornok 1556-ban Csókakőt is rövid időre elfoglalta, a móri jobbágyok a környező erdők

sűrűjébe menekültek, és csak a béke megkötése után merészkedtek vissza. De még a béke ellenére sem hallgattak el a fegyverek. A birtokszerző Nádasdy Tamás Ferenc nevű fia, a híres törökverő „Fekete Bég” többször is sikeres rajtaütésekkel rabolta el a móri úton előretörve győri és tatai vitézeivel a váli, érdi és adonyi török marháit és lovait, megtiltva katonáinak, hogy móri jobbágyait megsarcolják.

1591-ben kitört a „tizenötéves” háború, mely az egész országnak, így Mór és környéke lakóinak újabb szenvedéseket hozott. A török a móri völgyön áttörve foglalta el a veszprémi és palotai várat. A rákövetkező ellencsapás egyik vezére újra Nádasdy Ferenc lett. Bár Pákozdnál súlyos vereséget mért a törökre, Fehérvár felszabadítását nem tudta elérni. Az 1601 őszén indított újabb támadás végre elérte ezt a célt: a keresztény hadak Csókakő elfoglalása után 1601. szeptember 20-án felszabadították az ősi koronázó várost.

A csókai vár ostromával kapcsolatban érdekes szájhagyományt közölt Klock Ferenc tanár: E szerint a vár visszafoglalásához készülődő császári tüzérség a Látóhegy nyugati oldalán ásott sáncokban állította fel ostromlövegeit, s innen lőtték a várat. Ennek parancsnoka, egy török pasa - látva az ellenállás hiábavalóságát - öngyilkosságba menekült. Zsebeit aranyakkal megtöltve, lovával a várfal alatti mély, sziklás szakadékba ugratott.

A török védők segítségére siető Hasszán basa elkésett, sőt 1601. október 15-én az ún. sárréti csatában - jórészt Nádasdy vitézkedése miatt - súlyos vereséget szenvedett. De oroslánrésze volt a győzelemben annak a három kapucinus szerzetesnek is, akik Brindisi Lőrinc vezetése alatt lelkesítették a keresztény katonákat.

Egyikük vallási túlbuzgóságot sem nélkülöző jelentésében erről így számolt be: „Október 15-én reggel korán mintegy 80.000 török és tatár várta a keresztény katonák támadását. Tüzérségüket a környező dombokon állították fel. (Egyéb forrásokból a hadtörténészek tudni vélik, hogy az ütközet ott zajlott le, ahol a mai 81-es út metszi a Csókakő-Bodajk közti utat.). A mintegy 18.000 főnyi keresztény sereg gyalogsága bátran tört előre a török tüzérség sáncai felé, élükön a Brindisiből jött Laurentius barát és két társa haladt magasra emelt fészülettel. Sikerült is az ágyúállásokat elfoglalniuk. A lovasság pedig véres harcok után megfutamította a pogányt.” A fogságba esett

törökök meg voltak győződve arról, hogy a szerzetesek keresztjeikkel megbabonázták tüzéiket, így azok nem tudtak sok veszteséget okozni a keresztényeknek. A halála után szentté avatott Lőrinc barát „csodatevő” feszületét az innsbrucki kolostorban őrzik. A csatát ábrázoló falfestményt a móri ún. Némettemplom mennyezetén láthatjuk. A magyar és német katonák véráldozata azonban hiábavalónak bizonyult, mivel a török Csókakő után rövidesen Fehérvárt is visszafoglalta.

Brindisi Lőrinc a Sárregényi csatában. Mennyezetfreskó a Német templomban.

Az eredeti festmény - melyről az itt látható készült - a Vatikáni képtárban látható

A zsitvatoroki béke (1606 novembere) utáni idők portaösszeírásai lassan javuló képet festenek Mórról. 1635-ben már nyolc portában közel negyven családot írt össze Berchy János főszolgabíró. A „Fekete bégnek” ugyancsak Ferenc nevű unokája is igyekezett családokat telepíteni szinte teljesen néptelen falvaiba, így 1662-ben

Bodajkon 28, Csurgón 29, Zámolyon 36, Pátkán 40, Igaron 11 jobbágycsalád élt. Rövidesen Csákerény is benépesült. Móron 35 jobbágycsaládot írtak össze. Felsorolásukból olyan családnevek is feltűnnek, amelyek ma is élnek településünkön: Szekeres, Szántó, Bötz, Szili, Izmindy stb.

A török szultán francia biztatásra 1664-ben újra megkísérelte Bécs elfoglalását. Seregei azonban Szentgotthárdnál súlyos vereséget szenvedtek. Az ezt követő megalázó vasvári béke még az udvarhú magyar főurak előtt is világossá tette, hogy uralkodójuk nem akar eleget tenni koronázáskor tett esküjének: nem tesz katonai erőfeszítéseket Magyarország felszabadítására. Igaz, erre lehetősége sem volt, hiszen hadserege zömének a birodalomnak a magyar pusztáknál sokszorosan értékesebb nyugati tartományait kellett védenie az állandó francia betörések ellen. A főúri összeesküvés azonban kitudódott. Az abban résztvevő gróf Zrínyi Péter horvát bánt Bécsújhelyen, Wesselényi Ferenc nádort és Nádasdy Ferenc országbírókat Bécsben 1671. április 30-án lefejezték. Birtokaikat - így utóbbinak csókakői várbirtokát is - a kincstár lefoglalta, s ezt 1678-ban a király 15.000 forintért Széchenyi György kalocsai érseknek zálogba adta. Az ekkor készült felmérés Mórról ezt írja: „Azelőtt volt benne 35 lakott ház, most nincs több ötnél. Szőlejük elpusztult.”

Az üres falu benépesítését új háború akadályozta meg: a hanyatló török birodalom még egy végső erőpróba vállalkozott. Megkísérelte Bécs elfoglalását. 1683. június végén Székesfehérvár térségében gyülekeztek a török Kara Musztafa nagyvezér és Murad Giraj tatár kán csapatai. A török Veszprém és Pápa elfoglalása után tört Bécs felé, a tatár hordák pedig a móri völgyön keresztül. Bécs sikeresen megvédte magát. Szeptember 12-én a Lotharingiai Károly vezette császári erők és Sobieski János lengyel király hadai a kahlenbergi csatában megfutamították a török-tatár sereget. A XI. Ince pápa anyagi támogatásával létrejött „Szentszövetség” hadserege ezt követően sorozatos véres, ám győztes csatákkal megkezdte a kivérzett ország felszabadítását. 1686. szeptember 2-án felszabadult Buda, október 20-án Zentánál, 1687. augusztus 12-én pedig Nagyharsánynál győztek a keresztény katonák. Október közepén Zichy István győri alparancsnok körülvétette a csókai várat. Rövidesen megérkezett az újfajta gyújtóbombákat készítő „Tüzes Gábor” ferencrendi szerzetes is 60 muskétással és néhány mozsárral. Tüzérei 3 bombát lőttek be a várba, mire a korszakú török őrség szabad elvonulás ígéretével átadta a jól felszerelt várat.⁸

Budavár és Székesfehérvár visszafoglalásának 300. évfordulójára kiadott emlékérmé

Budavár és Székesfehérvár visszafoglalásának 300. évfordulójára kiadott emlékérmé

A helyzetet felmérő császári adminisztráció Mórral kapcsolatban megemlíti, hogy lakói a török császárnak 35 Ft-ot, magyar földesurának 100 Ft-ot, török földesurának Osman Zahinnak telkenként 1 Ft-ot, együtt 2 kocsifát, 2 szekér szénát és minden terméskből tizedet adtak.

Az 1688-as év a sikerek sorozatát hozta a felszabadító keresztény seregek számára. Év elején Belgrád elfoglalása után Niszig törtek előre. Az egy év óta körülzárt Székesfehérvár török védői május 19-én kitűzték a fehér zászlót.

A török teljes összeomlását ismét a Habsburg sikerekre féltékeny francia király, XIV. Lajos akadályozta meg. Szeptemberben kiadta a parancsot: Pfalznak égnie kell! A

Habsburgok kénytelenek voltak a Balkánról visszavont seregüket a Rajnához telepíteni, cserbenhagyva az általuk törökellenes felkelésre bízott szerbeket, akik a török bosszújától félve tömegesen menekültek Magyarországra. Arsen Csernojevics pátriárkájuk vezetésével mintegy 40.000 szerb család telepedett ekkor ide. Többségük az ország déli sávjába, de jutott belőlük Szentendrőig, a Duna menti falvakba is. Emléküket sok „rác-” kezdetű falunév őrzi. Megyénk frissen benépesedett faluja is ekkor kapta új lakóiról a Rácalmás elnevezést. Székesfehérváron pedig a Rácváros, Ráchegy és a Ráctemplom utal akkori letelepedésükre.

A két fronton harcoló Habsburg erők 1691-ben Szalánkeménél is képesek voltak csapást mérni a szultán seregére. A pápa sürgetésére végre a francia király is hajlott már a békére. Az így felszabadult császári sereg 1697. szeptember 11-én Zentánál végleg megtörte a török erejét. 1699. január 24-én a Karlócai békében a Temesköz kivételével az ország felszabadult. De ez a béke sem bizonyult tartósnak. Az újra fellángolt harcokban a Habsburg erők kemény ütközetek sorozatában verték meg a gyengülő török birodalom hadait. A pozsareváci békében (1718. július 21.) aztán a Temesvidék is felszabadult a török iga alól.

Az Udvari Kamara 1686. szeptemberében a frissen felszabadult Budára küldte Werlein István kamarai inspektort a polgári igazgatás megszervezése, a házak, ingatlanok felbecsülése és értékesítése céljából. Ezt a „szakmát” korábbi munkahelyein Esztergomban és Érsekújváron már alaposan megtanulta. Jelentésében ezt írta: „A város kőhalom (Zu einen Stein Hauffen ruiniert) állapota sokkal rosszabb, mint ahogy azt el lehet képzelni. Minden annyira romos, hogy nincs egyetlen tető, nem található egyetlen szoba sem. Minden a pincéig leégett. Újjáépítési munkákra még csak gondolni sem lehet, mert az egész környezet pusztaság. A saját és ellenséges seregek által szinte teljesen tönkre lett téve!”

Ez a vigasztalan kép azonban nemcsak Budára vonatkozik. Más állami hivatalnokok, császári tisztek, átutazó diplomaták hasonlóan komor színekkel festik le a felszabadított területek sivár pusztaságát, az áthatolhatatlan vad bozótosokat, a parttalan mocsárvidékeket, elhagyott, üres falvakat. Hogy ezek közül mégis Werleint idézem, annak kettős oka van. Egyrészt Mór történetével kapcsolatban majd még találkozunk vele, másrészt egyedül ő vette magának a bátorságot, hogy megírja: A

pusztítást, a lakosság kifosztását nem a pogány végezte egyedül, segített abban a császári katonaság is!

Az uralkodó kard által megszerzett tulajdonnak tekintette az országot. Pénz híján óriási birtokokkal fizette ki a hadiszállítókat, hitelezőket, vagy jutalmazta győztes tábornokait. A magyar országgyűlés 1687-ben kénytelen volt a Habsburg-háznak a magyar trónra való örökös jogát elismerni. Lipót király 1688-ban rendelte el az „Újszerzeményi Bizottság” felállítását, mely a magyar földesurak birtokainak tulajdonjogát csak úgy fogadta el, ha azok értékének 10 %-át fegyverváltás címén az államkasszába befizették. Ugyanakkor Kolonics Lipót bécsújhelyi püspök az uralkodó elé terjesztette „Einrichtungswerk” című munkáját, melyben Magyarország új politikai és gazdasági berendezkedését úgy javasolta megvalósítani, hogy az országba katolikus németet kell hozatni. „... hogy a királyság lassanként germanizáltassék, és a forradalmakra hajló magyar vér a némettel szelídítettessék örökös királya hűségére”. A tervet a magyar rendek felháborodással utasították el, ugyanakkor jól tudták, hogy néptelen birtokaik betelepítése nem tűr halasztást. A régi magyar, - és most birtokhoz jutó német földesuraknak egyaránt kellett a munkáskéz a bozótok kiirtásához, az ugarok feltöréséhez, a mocsarak lecsapolásához, utak, hidak építéséhez. De magukévá tették a telepítéseket pártoló osztrák kamarák jelszavát is: „Ubi populus - ibi Obulus”, vagyis: Ahol a nép (az adófizető nép!) ott a pénz! A földbirtokosok ezért lázas toborzó-szervező tevékenységbe fogtak, hogy birtokaikra dolgozó és adófizető telepéseket szerezzenek.

A Magyarország története 1686-1790 c. kötet szerint az ország lakossága a XVII. század végén 3.9 millió körül lehetett. A falvak százai tűntek el: Baranya 650 népes falujából 286 gyéren lakott maradt meg, Tolna félezer falvából 28, de ebből is 11 volt a rácok által frissen benépesített település. Bács - Bodrog megyében 264-55 volt ez az arány. Csongrád falvainak is 80 %-a tűnt el nyomtalanul. Több megyében 2-3 fő volt a népsűrűség. Esztergom megyében 8.000 lakost írtak össze, Békés-Csongrád lakossága még 171 l-ben is csak 2.500 fő volt. De még ezek a kis számok is tovább csökkentek az aszályos évek nyomán beköszöntő éhínségek és az ide-oda vonuló katonaság által terjesztett járványok miatt.

Elsőnek természetesen a hadi események miatt a közeli erdők mélyébe, mocsarak rejtekébe menekült magyar jobbágycsaládok tértek vissza, majd a távolabb, harci

zajtól csendesebb országrészekbe futott parasztok érkeztek hajdani lakhelyükre. A birtokaikat benépesíteni szándékozó földesurak a szó szoros értelmében fűt-fát ígértek leendő telepeseiknek: kaszálót, legelőt, ingyen épület- és tűzifát, beltelket, szántónak és szőlőnek alkalmas területet, többévi adómentességet és a szabad költözködés jogát. Az ígéretek hallatán az ország északi területeiről tízezrek települtek le délre - elsősorban magyar családok, akiknek helyét aztán szlovákok, rutének és oláhok foglalták el. Az ottani földesurak és a megyék vezetői igyekeztek távozásukat fékezni. Otthagytott vagyonukat lefoglalták, adójukat az ott maradókra terhelték, de botozást, börtönt kaptak azok is, akik a szökések előkészületeit látva azt nem jelentették földesuruknak. A töredéktelkes jobbágyok vagy nincstelen zsellérek, a fenti ígéretekben bízva mégis tömegesen vágtak neki az új otthon felé vezető útnak.

Az uralkodó maga is támogatta az áttelepülést. Lipót pl. több ízben is felszólította Fejér megyét, hogy az újonnan ide települőknek adjanak 3 évi tehermentességet „nehogy a Megye és a hadbiztosok elborítsák őket mértéktelen terhekkel!”

Ezt az első belföldi magyar telepes hullámot időrendben a szerbek ideérkezése előzte meg. Mint az előzőekben már említettük, többségük 1690 táján menekült ide, legnagyobb tömegben az ország déli sávjába, ahová az osztrák hatóságok a „rebellis” - sokszor a törökkel együtt harcoló - magyart nem szívesen engedték be. A kiváló katona hírében álló szerbek részére szervezte meg az osztrák hadvezetőség - mintegy ütköző zónának - a szerb határőrvidéket a magyar és a török területek közé. I. Lipót király politikai nemzetként ismerte el őket - az ezt megtagadó Kossuthtal ezért kerültek szembe - mint majd látni fogjuk - 1848-ban. Velük együtt érkeztek nagyobb számban a horvátok és szlovének is a Dunántúl néhány megyéjébe. Így pl. 1773-ban Vas megyében 46 horvát és szlovén, Zalában 120 horvát és 22 szlovén, Somogyban 45, Komáromban 11, Sopronban 32 horvát falu volt.

Erdély területére Moldvából és Havasalföldről települtek át tömegesen románok a lemészárolt és elhurcolt magyar és szász lakosság helyére. Tömeges idevándorlásuk egyik oka az volt, hogy itt megszabadultak basáskodó bojárjaik hatalmától s az új hazájukban kulturáltabban, szabadabban élhettek. Az évszázad végére Erdély legnagyobb lélekszámú nemzete már a román lett: 1761-ben 120 ezer szász és 270 ezer magyar mellett 1 millió román élt itt.

Hasonló okokból települtek a Kárpátaljára lengyel földesuraik elől menekülő ukrán parasztok is, akiket itt ruszinoknak neveztek. Nemcsak jó pásztorok, erdei munkások voltak, de bátran harcoltak Rákóczi seregében is a közös új haza szabadságáért.

Az észak-magyarországi vármegyék szinte érintetlen szlovák lakossága is népes rajokat bocsátott ki magából. Nemcsak a Felvidék délebbi megyéibe - a szlovák nyelvhatárt jócskán eltolva dél felé - hanem a Dunántúl északi részében fekvő gyéren lakott vagy kipusztult magyar falvaiba is.

Így alakultak ki e térségben a vegyes magyar-szlovák, vagy német-szlovák falvak. Harruckern Ferenc, a linzi pékből lett élelmező tiszt és hadseregszállító a szolgálataiért kapott 24.000 aranyhoz hozzátette a saját 13.000 aranyát, ebből a Nyírségben és Békésmegyében 790.000 hold földet vásárolt, ahol aztán 23 év alatt 89 községet létesített többségükben szlovák, kisebb számban német telepések számára.

A magyar és német földesurak azonban a legnagyobb számban a német nyelvterületről toborozták telepeseiket. A magyar történelemből jól tudjuk, hogy nyugati szomszédságunkból már az Árpád- és vegyes-házi királyaink idejében is több hullámban érkeztek ide jövevények. Papok, akik a magyar népet keresztény hitre térítették, lovagok, akik Szent Istvánt és utódait segítették a pogány lázadók ellen. A Felvidékre és Erdélybe települt szász bányászok arany- és ezüsttermelésükkel a magyar királyokat Európa leggazdagabb uralkodóivá tették. Jöttek kézművesek és kereskedők, akik a fejlett nyugati céhrendszert itt meghonosítva virágoztatták fel az ország iparát és kereskedelmét. Most pedig jöttek a túlnépesedett svábföldi, baden-württembergi falvak lakói, a francia betörésektől oly sokat szenvedett pfalziak, a szabad tiroli parasztok, a Habsburg tartományok földművesei és kézművesei, német földbirtokosok szinte rabszolgasorban élő jobbágyai. Jöttek bajorok, frankok, svájciak és hesseniek, katolikusok és később evangélikusok. Voltak köztük kalandorok, koldusok, voltak, akik szöktek és olyanok is, akik pecsétes úti okmányokkal indultak az új hazába, vagy ahogy sokan közülük vélték: a paradicsomba.

Már ebben a bekezdésben is számos, eddig alig ismert kifejezéssel találkozhattunk, s máris kérdések sora merül fel sokakban: Hol fekszik Württemberg és Pfalz, miért beszélünk svábokról, frankokról és bajorokról, ki volt Luther Márton és miért voltak Magyarország királyai - egyben a német birodalom császárai - az osztrák főhercegek?

Mindezeket a kérdéseket csak a német nép történelmének ismertetésével tudjuk megválaszolni. S ha már hazánknak, a magyar népnek történelmét iskoláinkban megtanultuk, tartozunk annyival ősünknek, hogy megismerjük a német nép történelmét is, annyival is inkább, mert több mint egy évezrede egymás szomszédságában élünk jóban-rosszban. Hol egymással, hol vállvetve együtt harcolva a közös ellenség ellen. Szabadjon a világirodalom egyik óriásának, Johann Wolfgang von Goethenek fennkölt gondolatait idéznem: „Az Isten letörli a táblájáról azokat a népeket, melyek nem mutatnak érdeklődést saját történelmük iránt!” De idézhetem Nemeskürty Istvánt is, aki a „Mi, magyarok” című könyvében ezt írja: „A múltat nem lehet tőlünk elvenni. De ez csak akkor a mienk, ha ismerjük!”

Lábjegyzetek:

1. Ferency J. (1924) és Szádeszky-Kardos Elemér (1938) tanulmányai.
Budapest, Földtani Múzeum könyvtára
2. Béni Kornél: A Vértes hegység és környéke. Egy cseppnyi Magyarország c. könyvéből
3. Mindhárom fotó a Székesfehérvári István Király Múzeum fényképtárából, a Múzeum igazgatójának engedélyével.
4. Mindhárom fotó a Székesfehérvári István Király Múzeum fényképtárából, a Múzeum igazgatójának engedélyével.
5. Mindhárom fotó a Székesfehérvári István Király Múzeum fényképtárából, a Múzeum igazgatójának engedélyével.
6. A veszprémi Érseki levéltár „Acta et fregmema Visitationis Canonica I. fasc. Albensi” anyagából. A latinból való fordítás Sonnabend J. szívessége.
7. A székesfehérvári István Király Múzeum anyagából.
8. Mór története 1977 c. tanulmány 56. oldal